

ВИКОРИСТАННЯ ПОГЛЯДІВ О. ПОТЕБНІ В РОЗВИТКУ ОБРАЗНОГО МОВЛЕННЯ ШКОЛЯРІВ

Питання щодо образного мовлення, його розвитку є методичною проблемою, вагомість та нерозробленість якої чітко простежується в сучасній лінгводидактичній науці. Вивчення й аналіз літератури дозволили зафіксувати, що питання розвитку образного мовлення розглядається в сучасній лінгводидактиці принаймні дотично таких проблем: вивчення лексики та фразеології (М. Коломієць, Г. Передрій, В. Ужченко, Т. Усатенко та ін.); розвиток усного мовлення учнів (Н. Бабич, П. Білоусенко, О. Біляєв, М. Вашуленко, М. Пентилюк та ін.); вивчення у середній школі стилістики загалом, художнього стилю зокрема (Ю. Арешенков, П. Кордун, І. Лопушинський, В. Мельничайко та ін.); лінгвістика тексту в шкільному курсі української мови, мовний аналіз тексту як складова означеної дисципліни (Л. Валентій, І. Ковалик, М. Крупа, В. Мельничайко, М. Пентилюк та ін.); культура мовлення вчителів-словесників, учнів (Н. Бабич, О. Біляєв, М. Пентилюк та ін.).

Метою нашої статті є розгляд понять «образність» та «образне мовлення» в різних аспектах, представлення поглядів О. Потебні на цю проблему, аналіз шкільних програм з метою відбиття в них питань щодо розвитку образного мовлення учнів.

Поняття образності в лінгвістиці значно ширше, ніж таке поняття в літературознавстві. Літературознавчий підхід вирізняє, на думку Н. Гавриш, «розуміння мови як однієї зі сторін зовнішньої матеріальної форми художньо-образної системи твору» [1, 18]. Саме з таких позицій образи відтворюваної дійсності в літературному творі постають не у зв'язку з мовною системою, а зумовлюються насамперед художнім задумом, який, у свою чергу, втілюється за допомогою мовних засобів.

Лінгвістичний напрям (В. Виноградов, Г. Винокур, І. Гальперин, О. Федоров, З. Франко та ін.) характеризується акцентуванням саме на мовних засобах, що використовуються в тому чи іншому художньому тексті. Образність як лінгвістична категорія визначається насамперед, як: «мовний засіб втілення якогось абстрактного поняття в конкретних предметах, явищах, процесах дійсності, і навпаки, якихось конкретних предметів чи понять в абстрактних чи інших конкретних поняттях» (І. Гальперин) [12, 81]; «сміслова категорія, яка в усному мовленні за допомогою суперсегментних інтонаційно-мелодичних моментів здатна вносити різноступеневі емоційно-естетичні нашарування в експресивно нейтральне повідомлення» [13, 76]; «здатність передавати загальне через одиничне у вигляді асоціацій, що викликають емоційне сприйняття дійсності» [2, 25]. У лінгвістичному аспекті образність розглядається передусім як властивість слова і як комунікативна якість мовлення. На думку Н. Гавриш, специфіка лінгвістичного дослідження полягає в тому, що образність виступає як відносно самостійна підсистема лексики, її природа визначається ступенем вираження одного предмета за допомогою іншого [1, 23]. І. Попова вважає, що

«образність виступає складовою виразності і виникає за такою схемою: встановлення асоціативних зв'язків між двома предметами чи явищами, перенесення ознак з одного предмета на інший, і як наслідок цього – виникнення нового метафоричного (переносного) значення слова» [6, 5]. Т. Мельник указує на те, що «образність виступає експонентом виразності на основі переосмислення на асоціативному рівні прямих, переносних і конотативних значень, що створює понаднормативний метафоризований зміст шляхів використання тропів та стилістичних фігур у мовленні» [5, 6]. У дисертаційному дослідженні Л. Кулибчук подається визначення терміна «образне мовлення»: це «специфічний, складний процес суб'єктивного відображення фактів, явищ, предметів (їх ознак) навколишньої дійсності у вигляді конкретно-чуттєвих уявлень, асоціативно пов'язаних один з одним, реальних чи створених уявою у свідомості мовця» [3, 24]. Дослідниця вважає образне мовлення «полікомпонентним утвором», що включає в себе такі аспекти: психологічний, лінгвістичний, естетичний, лінгводидактичний [3, 55].

Термін «образ» без вказівки «художній» до наукового вжитку ввів І. Гете. Починаючи від часів І. Гете і майже до нашого часу художня образність як феномен досліджувалася здебільшого за її окремими формами: метафорою, метонімією, синекдохою й іншими тропами. Лише у другій половині ХХ ст. з'являються праці, присвячені дослідженням художнього образу (К. Горанов, М. Храпченко). І хоча в них мети – розкриття природи феномена – не досягається, важливим є те, що поняття «цінність» та «значущість» усе більше пов'язуються з поняттям «художній образ».

Однак видається, ближче, ніж інші, до розкриття природи слова і образу підійшов О. Потебня. Особливо значущим для розуміння образної сутності слова є вчення Олександра Опанасовича Потебні про «внутрішню форму». Він одним з перших прийшов до розуміння градації між мовою й мовленням, почав досліджувати історичні процеси їхнього розвитку, встановлювати їхню специфіку, виявляти принципи їхньої двоєдності. У зв'язку з цим визначилися і його наукові позиції відносно художнього мовлення та його образності. О. Потебня вважає, що, пізнаючи світ, називаючи його словом, людина здійснює акт поетичної творчості. Для того, щоб збагнути невідоме явище, позначити його словом, доводиться порівнювати його з чимось раніше пізнаним, звертатися до образного порівняння. Народжений таким чином поетичний образ Олександр Опанасович називає «внутрішньою формою слова» або «уявленням», тому, що він «уявляє» зміст слова, виражає його глибинне значення. «Найближче або формальне, значення слів, разом із уявленням, робить можливим те, що той, хто говорить, і той, хто слухає, розуміють один одного» [7, 20].

Міркування науковця звертають увагу на наявність поетичної образності в самій природі мови. Справа поета – розбудити її, активізувати, примусити служити своїй меті. У підсумку цих роздумів дослідник доходить непохитного висновку: «Нема такого стану мови, за якого слово тими чи іншими засобами не могло одержати поетичного значення» [8, 169].

Словесно-образне мислення учений називає поетичним, розуміючи його як творче, як мислення образами. Воно характерне для народних пісень,

прислів'їв, приказок, міфів, літературної творчості. У живописі, скульптурі й музиці мислення також образне, але виявляється не словами, а відповідними кольорами, формами, звуками. Мистецтво, як і слово – не стільки вираження, скільки засіб творення думки.

Отже, вчення О. Потебні про внутрішню форму пов'язує поетичну функцію мови з його походженням і структурою. У ньому, поряд з іншими питаннями сучасної естетики, розглядається питання смислових можливостей самого слова і їхньої ролі у становленні художнього образу.

Перегляд та аналіз шкільної програми з української мови «Українська мова» для учнів початкової школи [11, 12-76] (автори: М. Вашуленко, І. Гудзик, В. Мартиненко, К. Пономарьова, О. Прищепа) дозволив зафіксувати, що загалом програмові вимоги не враховують такого окремого напрямку роботи вчителів-словесників, як розвиток образного мовлення учнів. Натомість зміст програмового матеріалу включає певний обсяг знань, умінь, способів дій, які сприяють розвиткові в учнів означеної комунікативної якості мовлення. Молодші школярі ознайомлюються з виразниками образності різних рівнів мовної системи: граматичними, лексико-семантичними, синтаксичними. Але поняття «образне мовлення» не фіксується. Не виділено окремо й розділу «культура мовлення». У розділі «Знання про мову, мовні уміння» в другому класі вводиться поняття «культура мовлення і культура спілкування». У третьому класі це поняття розширюється: учень дотримується етичних норм мовлення, культури спілкування, а саме вживає правильні форми звертань, слів, що виражають прохання, пропозицію, побажання тощо, не перебиває співрозмовника. У четвертому класі молодший школяр виявляє в навчальних текстах, у власному мовленні та мовленні товаришів нелітературні слова, замінює їх літературними, нормативними. Отже, зміст роботи з культури мовлення виявляється в основному в дотриманні правил спілкування, мовленнєвого етикету, користуванні словами ввічливості, доборі слів для точнішого вираження думки під час як усного, так і писемного мовлення. Зазначається, що молодшим школярам «важливо прищеплювати культуру спілкування, яка виявляється не тільки в доречному використанні формул мовленнєвого етикету, а й в умінні уважно слухати співрозмовника, призупиняти своє мовлення, щоб дати можливість висловитись іншому... в умінні сказати йому добре слово, висловити критичне зауваження в такій формі, щоб нікого не образити» [11, 17]. Адже в наш час, коли українська національна мова перебуває на новому етапі свого відродження й розквіту, особливої ваги набуває виховання мовленнєвої культури як найважливішого засобу людського спілкування. Мова є однією з важливих ознак загальної культури та культури мовлення.

Культура мовлення – це дотримання мовцями усталених мовних норм усної і писемної форм літературної мови та цілеспрямоване майстерне використання виражальних засобів мови залежно від стилю, жанру, типу мовлення й відповідна лінгвометодична наука про це. Вона є показником рівня освіченості, загальної культури особистості, національної самосвідомості, громадянської активності [4, 3]. Однією з основних ознак культури мовлення є його образність, тобто яскравість, метафоричність, оригінальність, наявність троп (епіте-ти, порівняння, метафори і т.п.), багатозначність слів, стилістичних фігур тощо.

Для цього потрібно, щоб діти чули від дорослих зразкове, правильне мовлення, яке відповідало б літературним нормам мови. Мова – це передусім шлях творення естетичних і моральних ідеалів. «Дитина... любить повторювати почуті слова, тому створювала б нові членороздільні звуки завдяки зовнішнім враженням, якби не була оточена вже готовими» [9, 9], – зазначає О.О. Потебня.

Органічною складовою освітньої галузі «Мова і література» є шкільний курс «Читання», призначений для учнів початкової школи, починаючи з другого класу [11, 79-116] (автори: В. Мартиненко, О. Савченко). У програмі зазначено, що в процесі вивчення навчального предмету здійснюється «мовленнєвий, морально-естетичний, літературний, інтелектуальний розвиток школярів, виховується дитяча особистість» [11, 79]. Особлива увага приділяється виразності читання. Автори програми наголошують на формуванні вміння сприймати засоби художньої виразності відповідно до їхніх функцій у художньому творі. Основою такого сприймання, вважають науковці, є формування в учнів уявлення про слово як засіб створення художнього образу. Програмою передбачено практичне ознайомлення із засобами художньої виразності в тексті (епітетами, метафорами, порівняннями) у 2 класі, формування художньо-образного мислення, основою якого є емоційно-чуттєве сприймання і аналіз учнями прочитаного, а результатом – оцінні судження, почуття, милування красою художнього слова у 3 класі та формування художньої виразності мови, з'ясування ролі епітетів, порівнянь, гіпербол, повторів у фольклорі та у творчості письменників у 4 класі. Okремо виділено розділ «Мова художнього твору» у змістовій лінії «Літературознавча пропедевтика», в якому автори наголошують на образності і точності слововживання (2 клас), яскравих, точних, образних висловах для характеристики персонажів, опису природи (3 клас), усвідомленому сприйманні засобів художньої виразності відповідно до їхніх функцій у творі (4 клас). Зазначено, що «образність... залежить не лише від лексичного значення слова, а й від його взаємозв'язку з іншими словами, мети, з якою воно використано автором» [11, 113-114].

У програмі «Українська мова» для учнів 5-12 класів загальноосвітніх навчальних закладів [10] розширено вимоги щодо змісту роботи з культури мовлення, зокрема вимоги до правильності вимови, доречного використання мовних засобів у мовленні.

Особливу значущість автори програми надають створенню старшими школярами власних висловлювань, дотриманню норм літературної мови, використуванню реплік для стимулювання, підтримання діалогу, формул мовленнєвого етикету, додержанню основних правил спілкування. Науковці наголошують на тому, що всі тексти, над якими працюють учні, треба читати виразно й емоційно. Однак поряд з іншими вимогами до мовлення (змістовність, логічна послідовність, багатство, точність, виразність, доречність, правильність) не висувається образність.

Зазначимо, що програмові вимоги не враховують розвиток образного мовлення учнів. Увага акцентується передусім на значущості збагачення словника дітей стилістично забарвленою лексикою, тобто різноманітними фразеологізмами, прислів'ями і приказками, синонімами, антонімами, омонімами тощо, поза

увагою залишається безпосереднє вивчення виразників образності як вагомих складових саме образного мовлення. Як бачимо, у програмі не простежується наступність у формуванні навичок образного мовлення між учнями початкової та середньої школи, оскільки таке поняття, як «образність мовлення» відсутнє.

Зазначимо, що в програмі з курсу «Читання» для учнів початкової школи найбільш повно втілені погляди та лінгводидактичні ідеї О. Потебні про образність мовлення.

Отже, духовний розвиток дитини нерозривно пов'язаний з розвитком її мовних здібностей, зокрема образного мовлення. Переконані, що погляди О. Потебні на розвиток образності мовлення повинні зайняти чільне місце в обґрунтуванні теоретичних положень сучасної лінгводидактики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гавриш Н.В. Формирование образности речи старших дошкольников в процессе обучения родному языку: Дис. ... канд. пед. наук. – М., 1991. – 188 с.
2. Коваль А.П. Практична стилістика української мови. – К.: Вища школа, 1987. – 351 с.
3. Кулибчук Л.М. Розвиток образного мовлення учнів 5-7 класів: Дис. ... канд. пед. наук. – Одеса, 1999. – 260 с.
4. Мацько Л. Стратегія мовної освіти в Україні // Пед. газета, 2004 – № 5 (118).
5. Мельник Т.В. Розвиток образного мовлення учнів 5-9 класів шкіл з російською мовою викладання: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Херсон, 2004. – 20 с.
6. Попова І.І. Розвиток образного мовлення дітей старшого дошкільного віку засобами поетичного гумору: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Одеса, 2006. – 20 с.
7. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т. 1-2. – М.: Учпедгиз, 1958. – 532 с.
8. Потебня А.А. Мысль и язык // Полн. собр. соч. – Одесса, 1926. – Т. 1. – 225 с.
9. Потебня О.О. Поезія. Проза. Згущення думки. Дошкільна лінгводидактика: Хрестоматія / Упор. А.М. Богуш. – К.: Вища школа, 1999. – Ч. I. – С. 9-10.
10. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Українська мова. 5-12 кл. (Г. Шелехова, В. Тихоша, А. Корольчук, В. Новосьолова, Я. Остаф) / За ред. Л. Скуратівського). – К.: Ірпінь, 2005. – 176 с.
11. Програми для середньої загальноосвітньої школи. 1-4 класи: – К.: Початкова школа, 2006. – С. 12-116.
12. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – 140 с.
13. Франко З.Т. Образність в українському усному мовленні // Українське усне мовлення За ред. І.К. Білодіда, М.А. Жовтобрюха та ін. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 68-76.